

crkva u svijetu

POGLEDI

MARXOVA ŠUTNJA O SMRTI

Tomo Vereš

U povodu stote obljetnice smrti Karla Marxa nesumnjivo će biti održani u nas i u svijetu mnogi komemorativni skupovi i predavanja te objavljeni brojni napisi, panegirici i apologije, kritike i pamfleti kao i poneke ozbiljne znanstvene rasprave o životu i djelu glasovitog revolucionara. Dok će ga jedni hvaliti i slaviti kao nenadmašivog genija koji je utro put oslobođenju radničke klase iz ropstva otuđenog svijeta i konačno riješio zagonetku povijesti u izgradnji budućeg besklasnog društva, dotle će ga drugi optuživati da je svojim djelom još više produbio klasne razlike i nepravde u svijetu te da je posijao u nj kukolj revolucionarnog nasilja, surovog kolektivizma i totalitarizma. Čini se, prema tome, da će spomenuta obljetnica biti više povod za zaoštavanje ideoloških sukoba među ljudima i narodima, negoli prigoda da se trijezno razmisli o njezinu ontološkom i antropološkom sadržaju, tj. o zbiljnosti, nužnosti i zagonetnosti Marxove smrti i smrti svih ljudi.

Svrha je ovog priloga istražiti kakav je bio Marxov stav prema smrti: Kako ju je shvaćao kao mislilac budućeg razotruđenog svijeta i kako se ponašao prema njoj u tjeskobnim i tragičnim situacijama svakidašnjeg života? Što se prema njemu događa s čovjekom u smrti? Da li je konačan odlazak sa zemlje i potpuno uništenje ljudskog bića? Ili samo stanoviti prijelaz iz jednog stanja u drugo, iz biološkog u čisto materijalno? Ili je posrijedi neka tajnovita preobrazba u jedan kvalitativno bogatiji način bivstvovanja? Može li se čovjek nadati nekom djelotvornom rješenju problema smrti? Ili je primoran pred njom priznati svoju potpunu nemoć, zaboraviti je koliko je moguće i uživati ovaj svijet bezbrižno dok traje život?

Valja odmah naglasiti da Marx nije nikada sebi izričito postavljao ovakva pitanja o smrti, niti je ikada pokušao produbljenim razmišljanjem prodrijeti u njezinu tajnu. Ta je tema, štoviše, tako upadno odsutna u njegovim djelima te se čitatelju može pričiniti da se ovaj revolucionarac nije nikada u životu susreo sa smrću, ili da ju je u svim kriznim situacijama nadvladao herojskom nepokolebljivošću. No taj bi dojam očito bio pogrešan, jer Marx je od rane mladosti više puta bolno doživio smrt svojih najbližih: 1838. godine umro mu je otac koga je usprkos nekih nesuglasica iskreno volio; četiri godine kasnije preminuo je Jennyjin otac, barun Ludwig von Westphalen s kojim je od djetinjstva bio povezan sinovskom odanošću i kojemu je posvetio doktorsku disertaciju. Zatim su mu umrle sestre Henrietta (1845) i Carolina (1847); potom vlastita djeca Heinrich Guido (1850), Franciska (1852) i Edgar (1855). Majku je izgubio 1863, suprugu 1881, a najstariju kćer Jenny 1883, dva mjeseca prije svoje smrti. Prema tome, Marxov životni put bio je križni put kao i svih ostalih smrtnika.

Osim toga, on se za vrijeme studija na berlinskom sveučilištu upoznao s nekim filozofskim interpretacijama ljudske smrti, navlastito s Epikurovom i Hegelovom koje je prihvatio. Premda sâm nije pridavao naročitu važnost toj temi, a prije bi se moglo kazati da ju je izbjegavao negoli da ju je slučajno zanemario, ipak je nije mogao sasvim zaobići nego se prigodimice osvrnuo na nju u nekoliko kratkih odlomaka. Stoga ćemo najprije pažljivo poslušati Marxovu poruku o smrti u tim odlomcima, a zatim ćemo istražiti njegovo konkretno ponašanje u svakidašnjem životu prema toj tajnovitoj i stravičnoj zbilji.

1. Teorijska ravnodušnost prema problemu smrti

Marx se prvi put teorijski suočio s problemom smrti kao dvadesetogodišnji student filozofije u pripremnim radovima za doktorsku disertaciju o Demokritu i Epikuru. Vraćajući se tim starijim grčkim filozofima on u stvari pokušava naći odgovor na jedno vrlo aktualno pitanje svoga vremena: Je li moguće misliti nešto novo poslije Hegelove sveobuhvatne filozofije koja je prodrla — činilo se u ono vrijeme — u sve tajne života i svijeta te je jasno odredila put i svrhu svjetske povijesti?

Za mladoga Marxa novo misaono obzorje pomalja se u Epikurovoj filozofiji koja svojim načelom slobode upućuje na mogućnosti novih povijesnih putova i beskonačnog ljudskog napretka. Ipak u toj optimističkoj viziji svijeta jedini nerješivi problem predstavlja smrt koja je ne samo neizbježna, nego je apsolutni gospodar svega što živi. Marx izražava tu Epikurovu misao na slijedeći paradoksalan način: »Može se reći da u epikurejskoj filozofiji ono što je besmrtno jest smrt.«¹

¹ Usp. *Iz pripremnih radova za istoriju epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije*, u: *Dela*, t. 1, str. 70, Beograd, 1968. — Valja skrenuti pozornost na Marxov izbor ove antitetičke igre riječima »besmrtna smrt« i »smrtni život« jer ona izražava temeljnu strukturu Marxova načina mišljenja, kako sam pokazao već u nekoliko navrata: *Narav marksističkog humanizma*, u *Crkvi u svijetu*, br. 1/1980, str. 36; *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*, 2. izd., str. 174—175, Zagreb, 1981.

Smrt je, dakle, u epikurejskoj filozofiji uzdignuta na razinu vječne vrednote. Ovu neobičnu i naoko protuslovnu tvrdnju o »besmrtnoj smrti« Marx ne uzima izravno od Epikura nego od njegovog rimskog učenika Lukrecija Kara (98—53). Lukrecije je nastojao hrabriti ljude da se ne boje smrti, jer ona zapravo oslobađa od ovoga privremenog i bijednog života, a uvodi u neprolazno i bezbolno carstvo materije. Ne može biti nesretan onaj čovjek — kaže Lukrecije — »koga je besmrtna smrt izbavila od smrtnog života« [mortalem vitam mors (quum) immortalis ademit]² Ne samo to; prema njemu čovjek ne smije zagorčavati život ni kakvim brigama i tjeskobom, nego ga treba veselo uživati dok traje, jer u smrti nestaje svaki osjećaj pa je nemoguće doživjeti strahotu umiranja, a poslije smrti ionako nema ničega što bi ga trebalo zabrinjavati. Dakako, Lukrecije je bio svjestan da je ta njegova utjeha prilično varljiva i neuvjerljiva pa je sebe uspoređivao s liječnicima staroga vijeka koji su rubove čaša mazali medom kad su djeci davali gorke lijek da bi ga lakše popili. Tako je i on »milinom slađanih pjesama« pokušao odvratiti pozornost ljudi od gorčine smrti i vratiti im volju za život. Epikur je sa svoje strane otišao još dalje u tom umijeću zavaravanja smrtnika uvjeravajući ih da se čovjek uopće ne može susresti sa smrću, jer »dok mi postojimo«, reče, »nema smrti, a kad dođe smrt, tada nema više nas«.³ Ukratko, osnovna poruka ovoga starovjekovnog nazora na smrt, koji je Marx obnovio u novom vijeku, jest da u neprekidnom rvanju između života i smrti na kraju krajeva uvijek pobjeđuje smrt i da je ona vrhovno božanstvo svega bivstvovanja.

Sličnu misao sadrži i Marxov drugi tekst koji se nalazi u VI. svesku pripremnih radova za doktorsku disertaciju. Polazeći od Platonove teze da je Sokrat bio istodobno »filozof smrti i ljubavi« Marx je uzima kao povod da protumači smrt i ljubav kao dva suprotna pola jednog te istog dijalektičkog zbivanja: »Smrt i ljubav predstavljaju mitove negativne dijalektike, jer dijalektika je unutarnja jednostavna svjetlost, prodorno oko ljubavi, unutarnja duša koju ne sputava tijelo materijalne raspadljivosti, unutarnje mjesto duha. Na taj način mit o njoj je ljubav; ali dijalektika je i silna bujica koja lomi mnoštvo stvari i njihove granice, koja izvrće samostalne tvorbe i sve potapa u jedno jedino more vječnosti. Na taj način mit o njoj je smrt.«⁴

Ovaj tekst također bjelodano svjedoči da je smrt, prema Marxu, Moloh koji nemilosrdno uništava sve što živi i tako neprestano širi svoju despotску vlast u svijetu. To je Marxov dijalektički ditiramb smrti kao pobjednici života.⁵

² Usp. *De rerum natura*, III, 869 (prof Marko Tepeš prevodi: »Kada je besmrtna smrt već otela mu smrtnan život« — usp. *O prirodi*, str. 127, Zagreb, 1938).

³ Usp. *Poslanica Menekeju, u Epikur, Osnovne misli, Poslanica Herodotu i Poslanica Menekeju*, preveo i uvod napisao Miloš N. Đurić, str. 26, Beograd, 1959.

⁴ Usp. *Iz pripremnih radova...*, u *Dela sv. 1*, str. 81.

⁵ Suprotno tome kršćanska poruka o smrti glasi: »Pobjeda proguta smrt. Gdje je, smrti, tvoja pobjeda? Gdje je, smrti, tvoj žalac? (...) hvala Bogu koji nam daje pobjedu po našem Gospodinu Isusu Kristu!« (1 Kor, 15, 54—57).

Sljedeći tekst koji se nalazi u III. svesku pripremnih radova ne bavi se izravno problemom smrti nego pobija Plutarhovu nauku o individualnoj besmrtnosti. Marx pokušava izvrnuti ruglu i dovesti do apsurdna sve one koji teže za osobnom besmrtnošću, koji vjeruju u vječni život i očekuju ga kao nagradu za svoj pošten život na Zemlji: »Dakle, ovi dobri i pametni ljudi očekuju da poslije života budu nagrađeni za život; međutim, kako je nedosljedno u ovom slučaju očekivati opet život kao nagradu, kad je njima nagrada za život nešto što se kvalitativno razlikuje od života.«⁶

Čini se na prvi pogled da ova Marxova argumentacija temeljito obeskrepljuje ljudsku težnju za vječnim životom jer ide za tim da dokaže kako je ona besmislena i egoistična. Ali pri bližem promatranju uspostavlja se da je posrijedi Marxovo pogrešno tumačenje činjenica i neispravno zaključivanje. Naime, čežnja za vječnim životom nije nipošto povlastica nekih izabраниh pojedinaca — dobrih i pametnih, kako se tvrdi — nego je izraz iskonske težnje svih ljudi kojih je biće po naravi otvoreno prema beskonačnosti. Svi se ljudi spontano bore protiv vremenske ograničenosti života, svi žele ovjekovječiti svoje biće u nekim vrijednim djelima, u potomstvu, u budućem svijetu ili u nadi da će se jednom dogoditi neki veliki ontološki obrat kojim će smrt biti konačno nadvladana. A ta težnja nužno uključuje radikalnu kvalitativnu obnovu kako ljudske naravi, tako i strukture cjelokupnog materijalnog svijeta.

Nadalje, ne može se uvidjeti opravdanost Marxova mišljenja da je čežnja za vječnim životom izraz egoizma zato što ljudi u njemu očekuju nagradu za svoja dobra djela. To je zapravo zahtjev pravednosti. Egoizam dolazi do izražaja baš u suprotnoj, amterijalističkoj tezi prema kojoj smrt predstavlja apsolutni vršetak života. Jer iz tog stava nužno slijedi da poslije smrti nitko neće polagati računa ni za što, da je u krajnjoj liniji svejedno kako tko živi, odnosno da najpametnije živi onaj tko živi samo za sebe udovoljavajući svim svojim željama bez obzira na druge ili čak protiv drugih.

Zanimljivo je primijetiti da Marx nije bitno mijenjao svoj stav spram smrti ni poslije 1844. godine kad je postao komunist. U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* iz te godine nalazi se samo jedna kratka rečenica o smrti koja, govoreći Hegelovim rječnikom, izražava slično defetističko stanovište kao i pripremnih radovi za doktorsku disertaciju: »Smrt izgleda kao okrutna pobjeda roda nad određenim individuumom i kao da proturiječi njihovu jedinstvu: ali određeni individuum samo je *određeno rodno biće* i kao takvo smrtno.«⁷

Iz ovoga vidimo da Marx ne promatra smrt ni s biološkog gledišta kao prestanak životnih funkcija, ni sa specifično antropološkog kao događaj koji čovjeka ispunja strahom, stravom i tegobom, nego čisto teorijski kao posljedicu stanovite dijalektičke bitke između »roda« i »jedinke«. S toga stajališta smrt, za Marxa, izgleda kao pobjeda »roda« nad »jedinikom«,

⁶ Usp. *Iz pripremnih radova...*, u *Dela*, sv. 1, str. 58.

⁷ U: *Dela*, sv. 3, str. 239, Beograd, 1972.

ukoliko naime jedinka ugiba, a njezin rod ostaje, nastavlja dalje egzistirati. No ovdje bi se moglo postaviti pitanje da li se u smrti doista zbiva bilo kakva pobjeda roda nad jedinkom, budući da rod kao takav uopće ne postoji. Poslije smrti određenog pojedinca ne ostaje neki apstraktni ljudski rod, nego drugi konkretni pojedinci i njihovi potomci. Osim toga, ne može se kazati da smrt pogađa samo određene jedinke, dok bi njihov rod bio besmrtnan. Povijest svjedoči da su u prošlosti mnogi rodovi živih bića potpuno izumrli. S druge strane, ljudski rod je u ovom stoljeću tako usavršio razorni potencijal svoga naoružanja da može uništiti za vrlo kratko vrijeme sve rodove i vrste živih bića na Zemlji jer može uništiti sve postojeće jedinke. Prema tome, pravi problem smrti krije se u smrti svih pojedinaca i jedinki, u smrtnoj strukturi njihova bića, u zagonetnosti njihova raspadanja i nestajanja.

Međutim, Marx toj činjenici nije htio otvoreno pogledati u oči, niti je pokušao odgonetnuti njezinu skrovitu poruku za život. Ostavljajući je neosvijetljenom, neriješenom i nerazjašnjenom on ju je neprestano izbjegavao i zataškavao svojom revolucionarnom strastvenošću, pripremanjem apokaliptičkog društvenog obračuna s buržuazijom i nagovještajem budućeg razotudenog svijeta. Istina, Marx je često protestirao protiv neljudskih odnosa kapitalističkog društva u kojima se radnici »ubijaju pretjeranim radom,«⁸ u kojima neki »sa šesnaestosatnim radom na dan, uz neprestano naprezanje, jedva mogu kupiti pravo da ne umru.«⁹ On diže svoj glas protiv prerane smrti radnika i protiv smrti od gladi, bori se za zaštitu radnika na radnom mjestu i protiv noćnog rada. Zahtijeva da se u tvornicama ukine rad djece i da se majke ne odvajaju od dojenčadi jer to dovodi do visoke stope dječje smrtnosti. Traži pravedno organiziranu medicinsku službu koja će podjednako štiti život svih ljudi, a ne samo bogataša.¹⁰

Sve u svemu sva je Marxova briga usredotočena na društvene uvjete ljudskog života i smrti, na to da ljudi ljudski žive i umiru — što je u sebi, dakako, plemenita nakana — ali o samoj smrti u njegovu djelu nema ni teksta koji bi zaslužio pažnju, ni originalne misli. Za nj je smrt problematična samo zato što neki ljudi prerano umiru, što umiru od gladi ili od nezdravih uvjeta na radnom mjestu, a ne sama činjenica što svi ljudi umiru i što nužno moraju umrijeti. Za nj je, dakle, problematična samo jedna vrsta nasilne smrti u neljudskim društvenim prilikama koju on zbog toga naziva neljudskom smrću, premda nije lako uvidjeti zašto bi ta vrsta smrti bila više neljudska nego smrt od raka, tuberkuloze ili od iscrpljenosti organizma u dubokoj starosti. Po čemu je zapravo neka smrt ljudska, odnosno neljudska? Nije li u stvari svaka smrt neljudska, ako do temelja razara čitava čovjeka? Nije li ona najradikalnije otuđenje i uništavanje čovjeka, svih njegovih nada, planova i djela i uopće svakog smisla ljudskog života?

⁸ Usp. *Kapital*, knj. I, u *Dela*, sv. 21, str. 229, Beograd, 1970.

⁹ Usp. *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, u *Dela*, sv. 3, str. 195.

¹⁰ O svemu se ovome raspravlja na mnogim stranicama *Kapitala*. Tekstovi se mogu lako pronaći pomoću kazala u izdanju *Dela*, s. v. »smrtnost« i »smrt od gladi«.

Marx očito nije sebi postavljao ovakva pitanja pa je razumljivo da nije ni odgovarao na njih. On je bio izraziti predstavnik novoga životnog osjećaja svoga vremena u kojemu su se događale duboke promjene upravo u stavu spram smrti. U svom poznatom djelu *Čovjek i smrt* Edgard Morin upozorava da se od druge polovine 19. stoljeća naovamo u svijetu počinje javljati svestrana kriza u shvaćanju smrti,⁴¹ ukoliko se smrt namjerno potiskuje, izbjegava i prešućuje i ukoliko se njezina problematičnost na sve načine pokušava prekriti i nadomjestiti nekim drugim problemima.

Karl Marx je bio jedan od onih vrlo rječitih revolucionara 19. stoljeća koji je uporno šutio o smrti prekrivajući njezinu zagonetnost nekom eshatološki zahuktalom revolucionarnom praksom. Edgar Morin s pravom primjećuje: »Marx nije poklonio nikakvu pažnju smrti na koju čovjek ne može utjecati svojom praktičnom energijom. Nerješiv je svaki problem koji ostaje izvan domašaja prakse, pa prema tome čakav je problem prividan, ako je pravi problem onaj za koji se može naći rješenje.«⁴² Stoga je Marxov prvotni cilj bio boriti se za duži i kvalitetniji ljudski život, odnosno za što djelotvornije odgađanje smrti. On nije vjerovao da se smrt može nadvladati znanostju i medicinskom tehnikom. Smrt se može samo pomaknuti za stanovito vrijeme, a to borbom za bolje materijalne i društvene uvjete života. Čim ta borba prestane, počinje odumiranje, nastupa smrt, čovjek se strovaljuje u bezdan ništavila. U tom smislu Marx prihvaća alternativu francuske spisateljice George Sand kao posljednju riječ društvenih znanosti: »Borba ili smrt; krvavi rat ili ništavilo. Tako se pitanje neumoljivo postavlja.«⁴³

Kao što znamo, Marx je izabrao borbu i krvavi rat, revoluciju, a smrt i ništavilo je prešutio.

2. Tjeskoba i klonulost pred licem smrti

No, koliko god je Marx revolucionarnom mišlju izbjegavao teorijsko suočavanje sa smrću, ipak je u praktičnom životu nije mogao mimoći. Njegov životni put bio je, kako smo spomenuli, križni put poput svih ostalih smrtnika. Često je obolijevao od raznih bolesti. Najviše je trpio od bolesti jetre i žuči, od kožnih bolesti, čireva i kroničnog bronhitisa. Umro je od tumora na plućima. Više puta je bolno doživio smrt svojih najbližih, osobito djece i žene. Napokon, u 65. godini života nastupili su sudbonosni dani suočavanja s vlastitom smrću. Pogledajmo ukratko kako se naš revolucionar ponašao u tim kriznim egzistencijalnim situacijama ljudskog života.

⁴¹ Usp. *Čovek i smrt, preveo s francuskog Branko Jelić, str. 337, Beograd, 1981.* — Vidjeti također monumentalno djelo: Philippe Ariés, *L' homme devant la mort*, str. 554 i sl., Paris, 1977.

⁴² Usp. isto, str. 368. — Napomenimo da u Marxa uopće nije jasna granica između rješivog i nerješivog, odnosno autentičnog i prividnog problema. Domašaj ljudske prakse je, naime, promjenljiv, pa ono što netko u određenom povijesnom razdoblju smatra »nerješivim« problemom, u drugom razdoblju postaje rješivo i biva riješeno.

⁴³ Usp. *Bijeda filozofije, u Dela, sv. 7, str. 144, Beograd, 1974.*

Prvi smrtni slučaj koji je, koliko je poznato, Marxa stubokom potresao zbio se 1855. godine kad mu je umro osmogodišnji sin Edgar kojega je od milja zvao »Musch«. Istoga dana 6. travnja Engelsu je ovim riječima priopćio svoju veliku bol: »Jadnoga Muscha više nema. On je zauvijek usnuo (u doslovnom smislu) u mojim rukama danas između pet i šest sati. Nikada neću zaboraviti kako nam je Tvoje prijateljstvo olakšalo ove strašne dane. Moj bol zbog djeteta svačas.«¹⁴

Kako je Marx bio strahovito potresen smrću svoga sina, svjedoči Wilhelm Liebknecht, očevidac, u svojim memoarima: »Nikada neću zaboraviti prizor: majka nagnuta nad mrtvim djetetom nijemo plače, Lenchen stoji kraj nje i jeca, Marx u užasnom uzbuđenju oštro, gotovo ljutito odbija svaku riječ utjehe, obje djevojčice tiho plaču privijajući se uz majku koja ih je u svojoj boli grčevito obujmčila, kao da ih želi prikovati uz se, obratiti ih od smrti koja joj je otela dječaka.

Dva dana kasnije sahrana. (...) — ja u kolima s Marxom. Sjedio je nijem, naslonivši glavu na ruke. Prešao sam mu rukom preko čela: Mohr, pa imaš ženu, djevojčice i nas — i svi te tako volimo! »Vi mi ne možete vratiti sina!«, zajecao je i tako smo bez riječi nastavili vožnju do groblja u Tottenham Court Roadu. (...) — kada je trebalo da kovčeg bude spušten u grob, Marx je bio toliko uzbuđen da sam se postavio kraj njega, bojeći se da za kovčegom ne skoči u grob.«¹⁵

Poslije nekoliko mjeseci Marx je još uvijek bio vrlo potišten i posve slomljen, kako razabiremo iz njegovog pisma prijatelju Ferdinandu Lassalleu kojemu je otvoreno priznao ne samo svoju nemoć i izgubljenost pred tajnom smrću, nego je to shvatio kao porazni znak skučenosti svojih ljudskih mogućnosti: »Bacon kaže da su zaista znameniti ljudi povezani s prirodom i svijetom tako mnogostruko i da su im interesi tako mnogovrsni da lako prebole svaki gubitak. Ja ne pripadam takvim znamenitim ljudima. Smrt moga djeteta duboko mi je potresla srce i mozak, i meni je taj gubitak još jednako svjež kao i prvoga dana. Mojja nesretna žena također je potpuno downbroken.«¹⁶

Drugi stravični susret sa smrću doživio je Marx kad mu je umrla žena Jenny von Westphalen 1881. godine. O tome nam je njegova najmlađa kći Eleanora ostavila ovaj kratki i sadržajem potresni opis:

»A onda je umrla majčica — 2. prosinca (1881); (...).

Kad je došao naš dragi General (Engels), rekao je — a to me je tada ogorčilo —:

Mohr je također umro!

I tako je zaista bilo.

¹⁴ Usp. *Pismo Engelsu* od 6. IV. 1855, u *Dela*, sv. 35, str. 401, Beograd, 1979.

¹⁵ Usp. *Sjećanje na Marxa i Engelsa. Memoari, članci, zapisi njihovih suvremenika*, izbor i prijevod Zvonko Tkalec, str. 58, Zagreb, 1978. — »Mohr« (Cini) bio je Marxov nadimak zbog garave puti, »General« Engelsov nadimak zbog poznavanja ratničkog umijeća, »Lenchen« nadimak kućne pomoćnice Marxove obitelji Helene Demuth s kojom je on, navodno, imao vanbračno dijete.

¹⁶ Usp. *Pismo* od 28. srpnja 1855, u *Dela*, sv. 35, str. 563.

Sa životom majčice otišao je i Mohrov život. Žilavo se borio da se održi, jer on je dokraja bio borac — no bio je skršen. Opće stanje njegova zdravlja pogoršavalo se.«¹⁷

Istina, poslije se Marxovo zdravstveno stanje donekle popravilo te je bez pratnje mogao putovati u Alžir da bi se kroz tri mjeseca intenzivno liječio od pleuritisa i bronhitisa. Međutim, uskoro se i taj zadnji pokušaj pokazao bezuspješnim te je on, svjestan bliskog svršetka, na povratku iz Alžira, u pismu Engelsu od 20. svibnja 1882. godine dao jedan vrlo pesimističan sažetak svoga cjelokupnog životnog puta ovim riječima: »Beskoristan, besadržajan, uz to skupi životni tijek.«¹⁸

Poslije toga Marxu je preostalo tek toliko vremena da se posljednji put oprosti od svojih kćeri i od Engelsa: prvo je posjetio najstariju kćer Jenny u Argenteuilu kod Pariza, koja je i sama bila teško bolesna od raka, zatim se s Laurom odmarao u Švicarskoj i napokon je otišao u Ventnor na otok Wight na jugu Engleske da bi izbjegao pogibelji zime i pokušao pripremiti treće izdanje prve knjige *Kapitala* na njemačkom jeziku.

»A onda je«, piše Eleanora, »došao posljednji strašni udarac: vijest o Jennynoj smrti«, koja je umrla 11. siječnja 1883. godine. »Odmah sam otputovala u Ventnor. Imala sam u životu mnogo tužnih trenutaka, ali nijedan nije bio tako tužan kao ovaj. Osjećala sam da svome ocu nosim smrtnu presudu. Na dugom, strepnjom ispunjenom putu napinjala sam mozak razmišljajući kako da saopćim tu vijest. Nije trebalo da je saopćavam, odalo me lice. Mohr je odmah rekao: 'Naša je Jennychen mrtva'.

O povratku kući neću govoriti — samo s jezom mogu misliti na to vrijeme — kakvih li duševnih patnji, kakvih muka — no dosta o tome. Ukratko — vratila sam se i Mohr se vratio kući — da umre.«¹⁹

I doista, smrt najstarije kćeri, koju je najviše volio, tako je teško pogodila Marxa da on od tada danima nije izustio ni riječi.²⁰ Njegova vlastita smrt neodgodivo se približavala i on umre 14. ožujka 1883. godine u svom londonskom stanu, u naslonjaču koji se još i danas čuva u Moskvi, Engels ovako opisuje taj sudbonosni trenutak: »...poslije podne u 2.30, najbolje vrijeme da se po danu posjeti, došao sam tamo — kuća u suzama, činilo se da se bliži kraj. Raspitao sam se, pokušao temeljito utvrditi što je posrijedi, naći neku nadu. Neznatno krvarenje, no nastupila je neočekivana iznemoglost. Naša dobra stara Lenchen, koja ga je njegovala kao što nijedna majka ne njeguje svoje dijete, ushodala se gore-dolje: rekla je da je on napola u snu, da pođem s njom. Kad smo ušli, ležao je tu, uspavan, ali da se više ne probudi. Puls i disanje bili su prestali. U te dvije minute preminuo je mirno i bezbolno.«²¹

¹⁷ Usp. *Sjećanja na Marxa i Engelsa*, str. 73. — Potcrtala Eleanora.

¹⁸ U *Dela*, sv. 42, str. 53, Beograd, 1979. — Na pogrešan prijevod riječi »Lebensgang« riječju »način života« u izdanjima *Dela* i *Prepiska* upozorio sam u *Crkvi u svijetu*, br. 4/1978, str. 369 i u knjizi *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*, str. 70, bilj. 88.

¹⁹ Usp. *Sjećanja na Marxa i Engelsa*, str. 74. — Potcrtala Eleanora

²⁰ Usp. Nicolaevski/O. Maenchen-Helfen, *Karl Marx. Eine Biographie*, str. 395, Berlin, Bonn-Bad Godesberg, 1975.

²¹ Usp. *Pismo Friedrichu Adolphu Sorgeu* od 15. ožujka 1883, u *Dela*, sv. 42, str. 396—397.

Prema tome, kao što je Karl Marx kroz cijeli život uglavnom šutio o smrti, tako je šuteći umirao i umro. Njegova misao o smrti kao i njegova stvarna smrt zaista su prekrivene velom duboke tajne.

Doduše, ovdje je neophodno potrebno napomenuti da Marxov stav prema smrti, osobito prema tuđoj smrti, nije uvijek bio prožet tom zagonetnom šutnjom i dubokim suosjećanjem, nego je kod njega također nerijetko dolazila do izražaja poznata ljudska slabost da se tuđa smrt promatra kroz prizmu vlastite materijalne koristi, nasljeđa novca ili nekretnina. Tako je Marx u povodu smrti ženina strica Heinricha Georga von Westphalena 1855. godine ovako pisao Engelsu: »A very happy event, smrt devedesetogodišnjeg strica moje žene javljena nam je jučer. Time će moja punica uštedjeti godišnji izdatak od 200 talira, a moja žena će dobiti 100 funti sterlinga; i više bi dobila da stari pas nije dio svoga novca koji nije bio fideikomis ostavio svojoj gazdarici.«²²

Pretjerana zaokupljenost vlastitim materijalnim problemima također je neumjesno došla do izražaja u povodu smrti Engelsove prijateljice Mary Burns 1863. godine. Marx je na brzinu izrazio sućut Engelsu, a onda je odmah prešao na nabravanje svojih materijalnih briga kako bi od prijatelja dobio novčanu pomoć: »Đavo bi ga znao što je to, ali u našim krugovima sada sve same nesreće. I ja više apsolutno ne znam gdje mi je glava. Moji pokušaji da u Francuskoj i Njemačkoj nabavim nešto novca, propali su, (...). Pored toga što nam više nitko ne daje kredit, (...) goni me škola, kućevlasnik i sva ostala bagra. (...) Zatim djeca nemaju ni odjeće ni obuće da bi mogla izaći. (...).

S moje strane užasno je egoistično što Ti u ovom trenutku govorim o tim horreurs. (...) Zar nije umjesto Mary mogla moja mati..., koja je ionako već sva iznemogla i izživjela svoje? Vidiš li na kakve čudne ideje dolaze 'civilizirani' pod pritiskom izvjesnih okolnosti.«²³

Međutim, usprkos ispričavanju, Engels je izgubio strpljivost i prvi put u životu oštro odgovorio Marxu:

»Dragi Marx,

Razumjet ćeš da mi je zbog moje vlastite nesreće i Tvog hladnog odnosa prema njoj bilo apsolutno nemoguće da Ti ranije odgovorim.

Svi moji prijatelji, uključujući i poznate mi filistre, pokazali su u ovom slučaju, koji me je zaista morao duboko kosnuti, više sućuti i prijateljstva nego što sam mogao očekivati. Ti si taj trenutak smatrao prikladnim da očituješ superiornost svoga hladnog načina razmišljanja. Soit.«²⁴

I konačno potkraj iste 1863. godine kad je Marxu umrla majka, on je opet na sličan koristoljubiv način reagirao, kako proizlazi iz pisma Engelsu:

22 Usp. *Pismo* od 8. ožujka 1855, u *Dela*, sv. 35, str. 396.— Engleski u tekstu, prijevod: »Vrlo sretan događaj«.

23 Usp. *Pismo* od 8. siječnja 1863, u *Dela*, sv. 37, str. 285, Beograd, 1979. — Francuski u tekstu, prijevod: »strahotama«.

24 Usp. *Pismo* od 13. siječnja 1863, u *isto*, str. 287. — Francuski u tekstu, prijevod: »Neka bude«.

»Prije dva sata stigao je brzojav da mi je umrla majka. Sudbina je htjela nekoga iz obitelji. I sâm sam jednom nogom stajao u grobu. U danim okolnostima ja sam, u svakom slučaju, potrebniji od Stare.

Radi sređivanja nasljedstva morat ću u Trier. (. . .)

Moram te zamoliti da mi *uzvratnom poštom* pošalješ toliko novca da bih mogao *odmah* otputovati u Trier.«²⁵

Kao što vidimo, žalosti za majčinom smrću nema ni traga. Naprotiv, ta se smrt već duže vremena željno očekivala, a kad je došla, Karl nije išao na sprovod svoje majke, kao što, uostalom, nije bilo na sprovodu oca, nego je išao samo po svoje nasljeđe.

Koliko god su ove činjenice neugodne, ipak ne treba preuveličavati njihovo značenje ili izvlačiti iz njih dalekosežne doktrinarnе zaključke. Te činjenice dokazuju samo to da Marx nije bio ni bog, ni natčovjek, nego samo običan čovjek koji je poput ostalih ljudi imao svojih vrлина i mana.

Ono što je za nas najproblematičnije, kao i za čitavo čovječanstvo koje je Marx pokušao usmjeriti prema jednom novom i slobodnom, razotudenom svijetu, jest njegova uporna šutnja o samoj smrti. Jer ta je šutnja izraz zabrinjavajuće misaone nemoći, praktične neodvažnosti, malodušnosti i izgubljenosti pred najvećom tajnom bivstva i najsudbonosnijim otuđenjem života. A tu šutnju nisu mogli osmisliti ni značajni marksistički mislioci našega vremena, kao što su Ernst Bloch, Roger Garaudy, Adam, Schaff, Leszek Kolakowski, Milan Machovec, Milan Prucha i drugi, usprkos pokušajima vrijednim pažnje.²⁶

Pokušamo li sada, na kraju, kazati nešto o Marxovoj smrti u povodu njezine stote obljetnice, s našega kršćanskog gledišta, mislim da to možemo sažeti u ovih nekoliko kratkih rečenica:

14. ožujka 1883. godine Karl Marx se, prema našem kršćanskom vjerovanju, pojavio pred Božjim sudom i položio račun za svoj život, te primio nagradu za dobra djela, a kaznu za zla. Mi ne znamo kako je taj njegov osobni sud završen. Ne znamo, drugim riječima, da li je Karl Marx spašen ili je osuđen. To će do konca vremena ostati tajna zapečaćena sa sedam pečata. Znamo samo da se Božja pravednost i Božje milosrđe podjednako odnose na Marxa kao i na sve ostale ljude. Bog ne poznaje klasnog neprijatelja. Bog je, naime, Bog, a ne grešan čovjek.

²⁵ Usp. *Pismo* od 2. prosinca 1863, u *isto*, str. 336. — Potortao Marx.

²⁶ Usp. Ferdinand Reisinger, *Der Tod im marxistischen Denken. Schaff-Kolakowski—Machovec—Prucha*, München—Mainz, 1977; Lovro Gavran, *Problem smrti u marksizmu*, u *Jukić*, br. 5—6, str. 71—80, Sarajevo, 1976. — Jugoslavenski marksisti, koliko znam, nisu se posebno suočavali s problemom smrti. Simptomatično je da natuknica »smrt« ne postoji u *Filozofijskom rječniku* Matice Hrvatske, Zagreb, 1965, u *Enciklopedijskom rječniku marksističkih pojmova* Riste Tubića, Sarajevo, 1974 i u *Leksikonu pojmova klasika marksizma* Marijana Filipovića, Zagreb, 1974. Ovaj zadnji leksikon ima natuknicu »skrupul« . . . Zaista je teško uvidjeti zašto »skrupul« predstavlja marksističke pojame, a »smrt« ne predstavlja. Neke kratke refleksije mogu se naći u Milana Kangrge, *Razmišljanja o etici*, str. 176—182, i u Esada Čimića, *Drama ateizacije*, str. 30—33, Sarajevo, 1971.

DAS SCHWEIGEN VON KARL MARX ÜBER DEN TOD

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel wird die Frage gestellt, wie Marx den Tod gedanklich aufgefasst und existentiell erlebt hat. Der Autor zeigt, dass Marx zum Phänomen des Todes zu wenig bzw. kaum etwas Relevantes gesagt hat. Sein Verständnis ist vor allem durch Epikur und Hegel bedingt, dann betrachtete er den Tod hauptsächlich als soziologisches Faktum, als gesellschaftliches Problem. Als ontologisches Geheimnis wird der Tod ganz verschwiegen. Im Gegenteil ist das praktische Verhältnis von Marx zum Tod durch laute Angst, Hilfslosigkeit und Pessimismus gekennzeichnet: »Nutzloser, inhaltsloser, dazu teurer Lebensgang«, schreibt er kurz und bündig an Engels in seinem Brief von 20 Mai 1882.